

Čarna Brković
Univerzitet u Mančesteru
Mančester

PREGLED LITERATURE O PUTNIM DOKUMENTIMA PRE XX VEKA U EVROPI

A REVIEW OF LITERATURE ABOUT TRAVEL DOCUMENTS USED PRIOR TO THE
20TH CENTURY IN EUROPE

ABSTRACT: The essay presents a review of literature about changes in travel regimes and travel documents which occurred in various parts of Europe, and it does so in a chronological way, starting with the 19th and ending with the 15th centuries. The literature suggests that the invention of the passport was a constitutive part of the creation of the nation-state system. Furthermore, it shows that standardized passport and visa regime did not exist before the First World War. It also reveals that the term 'passport' signified a specific type of letters before the 17th century, and that this type of letters regulated movement in a way which was significantly different from the contemporary.

Key words: travel documents, the invention of the passport, state, passports-letters of passage.

APSTRAKT: Esej predstavlja pregled postojeće literature posvećene promenama kroz koje su putni propisi i dokumenti prošli u različitim tačkama Evrope i to čini hronološki, od XIX ka XV veku. Prikazana literatura sugerira da je invencija pasoša sastavni deo procesa stvaranja sistema država–nacija, zatim da standardizovani režim pasoša i viza nije postojao pre Prvog svetskog rata, te da je pojam „pasoš“ pre XVII veka označavao posebnu vrstu pisama koja je kretanje uređivala na način znatno drugačiji od savremenog.

Ključne riječi: putni dokumenti, invencija pasoša, država, pasoši–pisma prolaza.

Džon Torpi tvrdi da analiza pasoša, tih „skromnih modaliteta moći“¹, otvara prostor za razumevanje načina na koje se snaga država upisuje u svakodnevnicu ljudi tokom poslednja dva veka (Torpey, 2000: 3). Tehnologija putnih dokumenata – izdavanje različitih zvaničnih papira i pisama, odobravanje ili uskraćivanje dozvole prolaza bilo na graničnom prelazu ili kroz zahteve za državljanstvo i vize, transformacija jedne vrste dokumenata u drugu, i tako dalje – istovremeno oblikuje i biva oblikovana dominantnom logikom upravljanja (koju možemo shvatiti kao blisku Fukoovom pojmu *gouvernementalité*, ili u engleskom prevodu *governmentality*). „Invencija pasoša“ (Torpey, 2000), u formi u kakvoj ga mi danas poznajemo, neodvojiva je od nastanka modernog sistema nacija–država. Torpi piše da invencija sistema kontrole kretanja u kojem je pasoš nastao predstavlja „suštinski elemenat 'državotvorstva' država“ (2000: 3) ili, drugim rečima, onoga što državu čini državom. Pre stvaranja modernog sistema nacija–država kretanje je bilo kontrolisano na drugačiji način. Bašford

---

¹ Prevodi citata u eseju: Č. Brković

opisuje ovu promenu kao prelaz sa „kontrolne i inspekcije sredstava prevoza na dokumentovanje kretanja, odnosno na ograničavanje, identifikovanje i kontrolisanje pojedinačnih osoba“ (2004: 3).

Termin „pasoš“ (*passport*) označava različite vrste putnih dokumenata koje su bile korišćene širom Evrope od kasnog srednjeg veka do danas. U engleskom jeziku, reč *passport* je možda povezana sa rečima korišćenim u francuskom jeziku od XV veka: „to passe-“ (preći, proći kroz) i „port“ (tačka ulaska, mesto na kome je osobama i robi dozvoljeno da prođu zemljom ili vodom unutar i izvan kontrolisane jedinice, mesto na kome se kontrolišu i vrednuju putnici i njihova roba).² Tokom XVI veka putnici i putnice su nabavljali pasoše–pisma koja su omogućavala bezbedan prolaz (O’Byrne, 2001: 400). Farmir napominje da moćne centralizovane države nisu mogle biti zadužene za identifikaciju osoba tokom srednjeg veka i rane renesanse širom Evrope. Različita udruženja su potvrđivala identitet ljudi kako „kod kuće“ tako i tokom putovanja: „Putnici su dobijali propusnice (nazvane *Kundschaften* u nemačkom govornom području) od cehovskih udruženja čiji su članovi bili (...)“ (Fahrmeir, 2001: 218).

U eseju je ukratko prikazana literatura koja otkriva kakve su se promene dogodile u načinima kontrole kretanja na različitim mestima u Evropi od XIX ka XV veku.³ Standardizovan sistem pasoša i viza nije postojao pre Prvog svetskog rata (Löfgren, 1999, Lucassen, 1998, Lucassen, 2001, Fahrmeir, 2001), a putni dokumenti su imali različite oblike. Literatura u kojoj je analizirano kako, gde i kome su papiri izdavani, šta je na njima beleženo, šta je dokumentima implicitno otkriveno a šta prećutivano, otkriva da su rodni, klasni i rasni odnosi upisani u pasoše (Groebner, 2001, Bashford, 2004, Geselle, 2001) i da je monopol države nad kontrolom kretanja nastajao istovremeno sa monopolom države nad sredstvima nasilja i nad sredstvima proizvodnje (Torpey, 1998). Bliskosti i razlike između pasoša–pisma – koji je upućivao na mrežu socijalnih odnosa u kojoj se putnik mogao kretati pre nego na samog putnika – i invencije papira kojim je veza između države i individue materijalizovana govore o promeni načina upravljanja koja se dogodila u mnogim mestima Evrope tokom XVI i XVII veka (Torpey, 2000).

Uvođenje striktnog režima pasoša i viza

Torpi naglašava da se ovakva promena nije mogla dogoditi bez stvaranja međunarodnog sistema sastavljenog od „nacija–država koje su udružene snažni-

² <http://dictionary.reference.com/search?q=port&db=luna>

³ Putni dokumenti korišćeni u Otomanskom carstvu su posebno zanimljiva tema, koja na žalost izlazi iz okvira ovog eseja. O otomanskom *teskere* tokom XIX veka i njegovoj povezanosti sa neprekidno menjajućim kategorijama i terminima korišćenim pri popisima stanovništva pogledati: Yosmaoğlu, K. İpek. 2006. Counting Bodies, Shaping Souls: the 1903 Census and National Identity in Ottoman Macedonia. *International Journal of Middle East Studies* 38: 55–77; Karpas, K. Hemal. 2002. *Studies on Ottoman Social and Political History*. Leiden, Boston, Köln: Brill; Brown, Keith. 2003. *The Past in Question: Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*. Princeton: Princeton UP; Shaw, J. Stanford. 1978. The Ottoman Census System and Population, 1831–1914. *International Journal of Middle East Studies* 9 (3): 325–338.

je mogle zadovoljiti svoje interese u kontrolisanju toga ko dolazi a ko odlazi“ (1998: 243). Stoga, istorija savremenog sistema pasoša je istovremeno istorija „međunarodnog društva“. Nastanak ovog sistema je bio omogućen nizom novih praksi: definisanjem država kao zatvorenih i jasno odvojenih entiteta sačinjenih od osoba koje pripadaju istoj naciji; kodifikacijom zakona o kretanju; stimulisanjem tehnika koje je trebalo da nedvosmisleno identifikuju svaku pojedinačnu osobu na svetu kroz konstruisanje do u detalj razrađenih birokratija, i tako redom. Farmir piše:

„Ova ideja je doživela svoj prvi veliki proboj u Francuskoj u periodu revolucije, kada su 1792. godine po prvi put uvedeni moderni propisi o pasošima po kojima su svi putnici sve vreme morali imati kod sebe zvanične dokumente izdate od strane države“ (2001: 219).

Međutim, razrađen sistem pasoša sa dokumentima standardizovanim na internacionalnom nivou pojavio se tek u XX veku. Nakon Prvog svetskog rata došlo je do pažljivog definisanja i uobličavanja forme i funkcije pasoša i drastične promene u načinu kontrolisanja kretanja. Po prvi put u istoriji, države su počele da nadziru migrante i da izdaju propise i regulative za zaštitu nacionalnih tržišta rada (Lucassen, 1998: 45). Promena granica Versajskim ugovorom dovela je do obaveze nošenja pasoša pri prelasku granica država–nacija. Objašnjenja razloga uvođenja striktnog režima pasoša su raznovrsna: to je moglo biti posledica sve snažnijih nacionalizama i „neophodnosti“ jasnog razdvajanja „pripadnika nacije“ od „stranaca“; moglo je biti posledica novoizgrađenog sistema pruga i lakoće kretanja koja je njime omogućena; moglo je biti uzrokovano masovnim migracijama koje su se dogodile malo pre početka Prvog svetskog rata, i tako redom (Lucassen, 1998: 45–72).

Evropa bez granica

Pola veka ranije, došlo je do zakonskog ukidanja potrebe za vizama i obaveze nošenja pasoša tokom putovanja u mnogim zemljama u Evropi. „Evropa bez granica“ je naizgled bila uspostavljena uprkos sve snažnijoj birokratizaciji i razvijanju uspostavljenih nacija–država. Lukassen piše:

„Između 1857. i 1863. godine većina zemalja, osim Rusije, Rumunije, Turske i Papske države, odlučila je da ukine propis po kome su stranci obavezno morali imati pasoš kod sebe, ili barem da ukine propis o prijavama za vize. Ovaj novi 'režim bez pasoša' dogodio se istovremeno kada i ekonomska liberalizacija u većini zemalja u Evropi“ (2001: 246).

U ovakvom kontekstu, „preterano kontrolisane granice“ su neretko bile shvatane kao znak nerazvijenosti i kao karakteristika apsolutističke države (Löfgren, 1999: 8). Za one koji su mogli slobodno putovati tokom XIX veka, uvođenje tehnika „opisive individualnosti“ (isprva stvorenih za „kriminalace, lude, otpadnike“) početkom dvadesetog veka bilo je, u najmanju ruku, iritantno (Löfgren, 1999, 10).

Ipak, pasoši su upravo tokom „režima bez pasoša“ postali deo svakodnevice u poštama, bankama, i tako redom (Fahrmeir, 2001: 233). Pored toga, lakoća

kojom su ljudi mogli prelaziti granice u XIX veku bila je „ograničena vremenski, prostorno i klasno“ (Lucassen, 2001: 236). Određenim grupama dokumenti su i dalje bili neophodni za prelazak granica: dok je bogata buržoazija mogla putovati sa lakoćom i bez papira, iskustva većine migranata su bila značajno drugačija (Lucassen, 2001: 252–253).

Invencija pasoša: od XVII do XIX veka

Torpi ističe kako je država preuzela monopol nad kontrolom kretanja od „drugih potencijalnih potražioca, poput privatnih ekonomskih i religijskih aktera“ (1998: 240). Mesta na kojima je kretanje bilo kontrolisano pre modernog sistema nacija–država (poput, na primer, ulaza u gradove) postala su deo „unutrašnjosti“ i privatnog prostora tek onda kada je stvorena „spoljašnjost“ i zajednički javni prostor države. Granice upravnih jedinica na kojima je pravo prolaza bilo odobravano ili odbijano tokom srednjeg veka izgubile su svoju funkciju tek sa stvaranjem jedinstvene spoljašnje granice nacije–države. Torpi piše:

„Ono što danas razumemo kao interno kretanje [*internal movement*] – a što je besmislen i anahron koncept pre razvoja modernih država i državnog sistema – postalo je kretanje unutar nacionalnog prostora ili prostora nacija–država. Istorijski izvori jasno ukazuju na to da su ljudi redovno kao 'strance' razumevali žitelje susedne provincije isto koliko i žitelje drugih 'zemalja', i to sve do duboko u XIX vek“ (1998: 243).

Farmir tvrdi da je „inherentni problem“ sistema pasoša u prvoj polovini XIX veka bio to što je, eksplicitno ili implicitno, fokus stavljan na društveni status (2001: 228). U pasošima privilegovanih putnika nije bilo zabeleženo puno detalja o nosiocu, zatim, ovi pasoši su trajali duže i nisu otkrivali sadašnju ili neku od prethodnih ruta putovanja koje je nosilac pasoša preduzimao. Farmir napominje da su privilegovani putnici smatrali uvođenje rubrike za detaljan fizički opis nosioca pasoša uvredljivim i da su, stoga, službe nadležne za izdavanje pasoša izbegavale da unose takve podatke (2001: 228). Posledica ovakvih praksi i stavova bila je odsustvo jedinstvenog sistema pasoša: samo nemačko govorno područje centralne Evrope bilo je podeljeno na nekih četrdesetak jedinica, od kojih je svaka imala nekoliko kancelarija za izdavanje pasoša, koje su opet sve koristile različite obrasce i propise (Fahrmeir, 2001: 232).

Putnici su često gubili putne dokumente, a nove pasoše su mogli dobiti u mestu u kome su se u tom trenutku nalazili. Na taj način, Torpi piše, „čak su i moralno visoko sumnjive figure očito bile u mogućnosti da se domognu papira koji su im bili potrebni“ (2000: 22). Tokom XVIII i u prvoj polovini XIX veka, pasoši su bili izdavani u mestu prebivališta, ili u gradovima koje je osoba posećivala tokom svog putovanja. Meri Vulstonkraft, u opisima svojih putovanja kroz Švedsku, Norvešku i Dansku, beleži da je jedan deo puta prošla bez pasoša, budući da prethodno nije posetila nijedan veliki grad (2005: 90).

Žizel opisuje slučaj Domenike Sabe, tridesetjednogodišnje sluškinje koja je putovala iz Venecije u Veronu 1822. godine (2001: 199–217). Saba je bio po-

treban unutrašnji pasoš iako tokom svog putovanja nije napuštala Austrijsko carstvo, pa čak ni Lombardsko-venetsko kraljevstvo. Ona je, kao stanovnica Venecije, mogla podneti zahtev za pasoš direktno u glavnu policijsku službu. Međutim, Saba je odlučila da zahtev preda u maloj policijskoj stanici u Kanaredu u kojoj je lično poznavala policijske činovnike:

„Na taj način su policajci, koji su lično poznavali aplikanta i njegov ili njen društveni milje, predstavljali važan nivo donošenja odluka i kontrole kako pri izdavanju pasoša za kretanje unutar granica, tako i međunarodnih pasoša“ (Geselle, 2001: 201).

Žizel opisuje komplikovan sistem izdavanja pasoša za različite grupe ljudi. Na primer, same punoletne žene, razvedene ili udovice nisu morale priložiti pismenu muževljevu dozvolu za traženje pasoša, za razliku od udatih žena. Takođe, različiti dokumenti su bili potrebni za različite rute putovanja: oni koji su želeli da putuju izvan teritorije Austrijskog carstva morali su nabaviti garancije o sopstvenom dobrom imenu. Takse za izdavanje pasoša su se takođe razlikovale za različite grupe ljudi. Žizel piše da je Saba, tokom putovanja iz Venecije u Veronu,

„morala ostati na glavnim putevima, što bi je nužno vodilo do Padove i Vicence. Na kapijama oba grada, činovnik zadužen za finansije koji bi u tom trenutku radio tražio bi od Sabe da preda pasoš. Činovnik bi registrovao dokument i poslao ga u službu za pasoše unutar grada, gde bi pasoš bio viziran za put do sledećeg velikog grada i poslat nazad na odgovarajuću gradsku kapiju (...) Pri napuštanju grada, pasoš Domenike Sabe bi još jednom morao biti podvrgnut inspekciji i unet u registar, na kapiji sa koje bi Saba nastavljala put (...) Kada bi stigla u Veronu, pasoš bi joj bio oduzet na gradskoj kapiji; naoružana 'potvrdom' koju bi dobila u tom trenutku, Saba se morala pojaviti u gradskoj službi za pasoše u roku od dvadeset i četiri sata od dolaska. Tu bi dobila privremenu boravišnu dozvolu (*carta di permanenza*) koja bi joj omogućavala da se slobodno kreće u Veroni“ (2001: 201–202).

Iako jedinstveni sistem pasoša nije postojao pre XX veka, te pravila o putnim dokumentima nisu bila standardizovana, Grebner skicira tendencije koje su preovlađivale u mnogim prostorima Evrope. Grebner napominje da su u XV veku zvanični sertifikati identiteta, poput „pisama predavljanja“ [*letters of introduction*], bili privilegija osoba koje su imale specijalna ovlašćenja, a obični putnici su ih izuzetno teško mogli nabaviti i to po visokim cenama. Međutim, nove vrste potvrda o poreklu i identitetu bile su tražene od putnika nakon XVI veka. Do početka XVIII, putnici koji nisu imali ovakve potvrde kod sebe mogli su biti kažnjeni (2001: 16).

Pasoš kao pismo prolaza

Čini se da se može povući određena paralela između pasoša srednjeg veka – pisama o potvrđi prava na prolaz [*letters of passage*] – i „garancija o do-

brom karakteru“ koje su korišćene tokom XVII i XVIII veka. Obe vrste dokumenata su bile izdavane od strane jednog suverena i upućene drugom, ili od strane jednog visokog činovnika ili člana aristokratije drugom. Takođe, obe su bile oblikovane jezikom klase i morala. Eksplicitno ili implicitno, obe vrste dokumenata su precizirale poziciju koju je nosilac dokumenta zauzima u društvenoj hijerarhiji i pružala su potvrdu da će ponašanje nosioca dokumenta biti u skladu sa očekivanim. Dalje, pasoši–pisma su često detaljno opisivala plan puta koji je nosilac trebalo da isprati, način na koji je trebalo da se čitaoci pasoša–pisma odnose prema putniku i neretko su važila samo za jedno putovanje. Ovi dokumenti su imali manje veze sa identifikacijom nosioca a više sa utvrđivanjem društvenih svetova koje je nosilac nastanjivao. Na primer, čini mi se da tekstovi dva pasoša, citirani u putopisu *The travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*, govore upravo o tome. Jedan pasoš je, na molbu holnštajnskog vojvode Frederika napisao ruski car za izaslanstvo koje je putovalo preko Rusije do Persije i sadržalo preko stotinu ljudi. U pasošu je detaljno opisano šta članovi izaslanstva mogu da urade, kakav tretman treba da dobiju, kuda će ići i slično. Drugi primer koji Olearius citira je praksa sahranjivanja preminulog ili preminule sa pasošem koji su patrijarh, episkop ili sveštenik upućivali Bogu. Pasoš je, smešten između šaka preminule osobe, polagan u zemlju.⁴

Savremeni pasoši ispunjavaju niz funkcija: oni predstavljaju potvrdu o državljanstvu, potvrdu o ličnom identitetu, sredstvo koje omogućuje povratak u sopstvenu državu, i tako redom (O’Byrne, 2001: 403). Čini se da su pasoši kasnog srednjeg veka ispunjavali drugačije uloge. Oni su bili neophodni na graničnim prelazima na mnogim tačkama putovanja ali ne i za povratak kući. Zatim, nisu bili dokaz o državljanstvu već o pripadnosti specifičnim društvenim krugovima. Takođe, iako jesu služili kao dokaz o ličnom identitetu, procesi identifikacije su bili značajno drugačiji od savremenih (Groebner, 2001: 15–27).

Naime, Groebner opisuje proces identifikacije u kasnom srednjem veku i napominje da „vlasti nikada nisu bile u stanju da do kraja zatvore preteći procep koji je postojao između pojave i opisa, između osobe i papira“ (2001: 21). Lažne glasonoše su uobičajeni likovi srednjevekovne književnosti. Upravo zato, Groebner smatra:

„Identifikacija’ mora biti stavljena u kontekst širokih opusa srednjevekovnih i renesansnih pravnih i medicinskih znanja u kojima su koncepti roda i rase igrali ključnu ulogu. Medicinske teorije petnaestog i šesnaestog veka su pripisivale posebnu sposobnost pretvaranja, preoblačenja i menjanja spoljašnjeg izgleda ženama, zato što su, po galenskom viđenju, njihova tela imala hladniju i vlažniju konstituciju (...) Čini se da postoji naročito jaka tenzija u odnosu boje kože, ličnog opisa i ličnih dokumenata“ (2001: 19).

⁴ Olearius, Adam. 1967. *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*. Stanford UP. Tekstualni sadržaj oba pasoša je dostupan na: http://wiki.manchester.ac.uk/eastbordnet/index.php/Main_Page.

Budući da su vlasti u Nemačkoj u XVI veku zatražile oduzimanje i uništavanje bilo kakvih ličnih dokumenata koja su posedovali Romi, pravdajući naredbu time da njihovi dokumenti nisu mogli biti ništa drugo osim falsifikata, Grebner piše: „Ljudi nelegitimnog statusa očigledno, po definiciji, nisu mogli posedovati legitimne dokumente“ (2001: 19).

Kako bi bilo utvrđeno da li je nosilac pasoša bio osoba za koju je pasoš-pismo bilo sastavljeno, korišćen je niz sredstava: pisma prolaza su morala biti praćena odgovarajućom odećom, oznakama na odeći i insignijama. „Likovna reprodukcija lica“ je bila manje važna (Groeber, 2001: 22), budući da su portreti rađeni tako da društvena pozicija osobe koju su reprezentovali bude usklađena sa komplikovanim pravilima fiziognomije. Nasuprot tome, odeća je predstavljala distinktivno obeležje i bila deo osobe preko kojeg je bilo moguće ostvariti identifikaciju, naročito zato što je bila neodvojivo povezana sa socijalnom pozicijom i/ili profesijom nosioca. Grebner napominje da „sposobnost prepoznavanja ljudi po njihovoj odeći je očito posebna vrsta umetnosti“, odnosno umeća (srednjevekovnog *ars*) ili veštine vladanja dominantnim kanonom podataka i kategorizacije (Groeber, 2001: 24). U ovom kontekstu:

„putne isprave‘ ne mogu biti jasno odvojene od ‘spoljašnjih oznaka‘ (...) potvrde o pravu prolaza tokom petnaestog i šesnaestog veka proglašavane su ‘originalima’ zahvaljujući pečatima koje su nadležni stavili na njih. Pečati su doslovno bili reprodukcije: utiskivali su grb ili insignije moći suverena, pojednostavljene simbole ili slovo alfabeta“ (Groeber, 2001: 21).

Grebner opisuje kako su ove „alatke“ identifikacije udruženo funkcionisale:

„Danijel Nordman je pokazao kako je, između druge polovine petnaestog i kraja šesnaestog veka, jedna vrsta pasoša ili zvaničnog *laissez-passer* postepeno evoluirala u priznati putni dokument iz potvrda o pravu prolaza dodeljivanih diplomatama, glasonošama i naročito zanatlijama tokom razvijenog i kasnog srednjeg veka; dokumenti su u početku bili izdavani i za robu i za ljude, ali kasnije su postali namenjeni isključivo ljudima (...) U ovim slučajevima, insignije su imale posebnu ulogu. Kao što su glasnici bili prepoznavani po zvaničnim insignijama i pismima koje su imali pri sebi, tako su i brojni hodočasnici u srednjem veku i tokom šesnaestog veka bili u obavezi da nose hodočasničke oznake na vidljivim mestima. Poput drugih grupa – na primer, zanatlijskih pomoćnika ili prosjaka – sve češće se očekivalo da pri sebi imaju pismo izdato od strane sveštenika ili biskupa iz njihovog mesta, u kojem bi bilo objašnjeno ko su oni. Slično tome, diplomate su nosile patentna pisma i pisma preporuke – ponekad doslovno ‘na sebi’, pridenute za šešir ili odeću tako da budu jasno vidljiva (...)“ (Groeber, 2001: 20).

Pasoši-pisma prolaza svedoče o specifičnom načinu kontrole kretanja koji je vršio socijalni krug relevantan za putnika, putnicu, grupu ljudi ili robu u datom trenutku. Vlastodršci, religijski akteri ili profesionalna udruženja mogli su napisati putni dokument. Putni dokumenti, neodvojivi deo spleta složenih

pretpostavki o sopstvu, rodu, rasi i društvenoj hijerarhiji, upućuju na posebnosti mehanizama identifikacije u okviru kojih je uopšte bilo moguće da određena forma putnog dokumenta bude napravljena.

Zaključak

Proces nastanka nacija–država promenio je način kontrole kretanja, a literatura ovde predstavljena upućuje na pravac kojim se promena kretala. Sistematičnost i standardizovanost režima pasoša i viza u XX veku ponekad može da učini teže prepoznatljivim prosti podatak da je putovanje u prošlosti izgledalo drugačije i da je kontrola kretanja vršena na drugačiji način. Takođe, razumevanje čvrste veze između dominantne logike upravljanja i načina kontrole kretanja daje materijal za razmišljanje o savremenim procesima. Zavodljiva ideja „Evrope bez granica“ zapravo sakriva mnoštvo „zarobljenih osoba“ (Jansen 2009: 816) – sve one koji ne mogu ući u ovaj prostor i koji nastaju kao osobe na posebne načine kroz svoje putne dokumente (ibid. 2): „Stvaranje 'Evrope bez granica' tako takođe uključuje ono što zovem njenom 'bliskom spoljašnjošću' – spoljašnjošću koja tek treba da postane unutrašnjost“ (ibid. 5). Veza između teritorije i ljudi, pretpostavljena u konceptu nacionalne države i upisana u današnje pasoše, nije jednolinijska, nedvosmislena i bez tenzija. Literatura koja analizira putna dokumenta korišćena pre dvadesetog veka upućuje na jedan od značajnih mehanizama kojima je ova veza stvorena i skicira mogućnosti drugačijeg načina zamišljanja i praktikovanja odnosa između teritorije i ljudi.

Literatura

- Bashford, Alison (2004), Migration, borders and public health: Histories of the future?, *Wellcome History* 26, dostupno na: <http://www.wellcome.ac.uk/About-us/Publications/Wellcome-History/Previous/WTX024207.htm>.
- Fahrmeir, Andreas (2001), „Governments and Forgers: Passports in Nineteenth-Century Europe“, u: *Documenting Individual Identity: The Development of State Practices in the Modern World*, ur. Jane Caplan & John Torpey, 218-234. Princeton & Oxford: Princeton UP.
- Geselle, A. (2001), „Domenica Saba Takes to the Road: Origins and Development of a Modern Passport System in Lombardy-Veneto“, u: *Documenting Individual Identity: The Development of State Practices in the Modern World*, ur. Jane Caplan & John Torpey, 199–217, Princeton & Oxford: Princeton UP.
- Groebner, Valentin (2001), „Describing the Person, Reading the Signs in Late Medieval and Renaissance Europe: Identity Papers, Vested Figures, and the Limits of Identification, 1400–1600“, u: *Documenting Individual Identity: The Development of State Practices in the Modern World*, ur. Jane Caplan & John Torpey, 15–27. Princeton & Oxford: Princeton UP.
- Jansen, Stef (2009), „After the red passport: towards an anthropology of the everyday geopolitics of entrapment in the EU's immediate outside“, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 15(4): 815–832.

- Lucassen, Leo (2001), „A Many-Headed Monster: The Evolution of the Passport System in the Netherlands and Germany in the Long Nineteenth Century“, u: *Documenting Individual Identity: The Development of State Practices in the Modern World*, ur. Jane Caplan & John Torpey, 235–255, Princeton & Oxford: Princeton UP.
- Lucassen, Leo (1998), „The Great War and the End of Free Migration in Western Europe and the United States: Explanations and Refutations“, u: *Regulation of Migration: International Experiences*, ur. Anita Böcker et al., 45–72, Amsterdam: Het Spinhuis Publishers.
- Löfgren, Orvar (1999), Crossing borders: the nationalisation of anxiety, *Ethnologia Scandinavica* 29: 5–27.
- Matthews, Mervyn (1993), *The passport society: controlling movement in Russia and the USSR*, Oxford: Westview Press.
- O’Byrne, J. Darren (2001), On Passports and Border Controls, *Annals of Tourism Research* 28: 399–416.
- Olearius, Adam (1967), *The Travels of Olearius in Seventeenth-Century Russia*, Stanford UP.
- Torpey, John (2000), *The Invention of the Passport*, Cambridge: Cambridge UP
- Torpey, John (1998), Coming and going: on the state monopolization of the legitimate „Means of Movement“, *Sociological Theory* 16: 239–259.
- Wollstonecraft, Mary (2005), „Letters Written during a Short Residence in Sweden“, u: *Travel Writing, 1700–1830*, ur. Elisabeth A. Bohls & Ian Duncan, 82–95, Oxford: Oxford UP.